

בפטיש יצא לצורף כלי ואם לאו יצא משחת מראהו, וכן בכל דבר נתברר על ידי הלשון וכמו שביאר הבעש"ט זללה"ה על מה שאיתא בגמרא (ברכות ו): 'דברים העומדים ברומו של עולם' – שדברים הם עומדים ברומו של עולם (מי השלוח ח"ב תהלים לד).

'... וכן בדיבורנו; חשיבות גדולה יש בזה שנתרחק מביטויים גסים. לא מדובר כאן בניבול פה ושאר דיבורים אסורים ח"ו אלא בעדינות הביטוי גם במה שהוא היתר גמור, כמו שביארה הגמרא בריש מסכת פסחים... הרי שהגמרא רואה בזה שורש גדלות בתורה. כן מרמזת הגמרא שאי-זהירות בדבר זה מורה על פגם פנימי...

כל זה בא ללמדנו כי דקות הבחנת העדינות שבדיבור באה ממקור פנימי שבנפש, והיינו מכח הדוחה את הטומאה שבעומק פנימיות הלב; והרוצה לעלות במעלות התורה עליו לשמור בכל כחו על עדינות זו' (מתוך מכתב מאליהו ח"ד עמ' 221).

'לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה' –

'... וכן בדברי תורה ובדברי חכמה, יהיו דברי האדם מעטים ועניניהם מרובים. והוא שצו חכמים ואמרו לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה. אבל אם היו הדברים מרובין והענין מועט – הרי זו סכלות, ועל זה נאמר כי בא החלום ברוב ענין וקול כסיל ברוב דברים. סייג לחכמה שתיקה. לפיכך לא ימהר להשיב ולא ירבה לדבר. וילמד לתלמידים בשובה ונחת בלא צעקה ובלא אריכות לשון...' (מתוך לשון הרמב"ם הל' דעות ב,ד-ה).

דף ד

זנבדוק בשית? – כלומר יסיים בדיקתו בשעה ששית, כדי שישרוף החמץ באותה שעה. אך אין הכוונה שיתחיל לבדוק בשעה ששית, שהרי כתבו כמה פוסקים (בעל המאור ו; כסף משנה הל' חמץ א, ט; שו"ע הגר"ז תמ"א, ועוד) שמדרבנן צריך לשרוף כבר בתחילת שעה ששית, כפשוטו לשון המשנה 'שורפין בתחלת שש'. [שכשם שעשו חכמים הרחקה לאיסור אכילה והנאה, כך עשו הרחקה למצות השבתה]. תדע שכן הוא, שהרי אם נפרש כפשט המשמעות קשה מאין פסוק וברור לגמרא שבשעה אחת בלבד יכול כל אדם לבדוק את כל בתיו – אלא ודאי הפירוש הוא שיבדוק בשעה שירצה ובלבד שיגמור בשעה ששית (עפ"י מנחת שלמה טז [וכבר פ' כן בחת"ס מטעם אחר]. והאריך בענין זה, והביא גם דעות המצדדים שיש לו רשות לבער כל שעה ששית – פרי מגדים. וע' גם בשו"ת פרי יצחק ח"א יח; מרומי שדה ו סע"ב).

א. מפשטות לשון רש"י משמע שהשאלה כפשוטה, שיבדוק בשעה ששית (וכן משמע בפני יושע להלן י:). ונראה לפרש, כיון שהבדיקה היא תחילת ביעורו, הרי שהוא עוסק בביעור בשעה ששית ושפיר דמי. וכיוצא בזה יש לשמוע מדברי רש"י להלן (יב: ד"ה שלא. ע"ש בחדושי הר"ן), שמהתורה יכול להתעסק בביעור בתחילת שעה שביעית, ואינו חייב לבער מקודם. [וכ"מ בתוס' כאן (ד"ה וכתוב) דלא כהתוס' להלן יב: (ד"ה ניכול). וע' בלשון הרמב"ם רפ"ב מ"ע מה"ת להשבית חמץ קודם זמן איסור אכילתו' – יש לפרש על חצות היום או מליל ט"ו והכוונה על עיקר זמן האיסור, משעה שחייבים עליו כרת].

ואעפ"י שלרש"י ביטול מועיל משום 'תשביתו' והלא א"א לבטל אלא קודם זמנו – מכל מקום חובת השבתה מתקיימת גם במשבתה בפועל בחצות אלא שיכול לקיים השבתה גם מקודם ע"י ביטול. וראיה לחילוק זה, שהרי לר' יהודה אינו מקיים חובת השבתה

אלא בשריפה ואעפ"כ לא מצינו שחולק שביטול מועיל שלא לעבור עליו (וע' במובא להלן כא. מהקה"י), ולרש"י נפ"ל מ'תשבתו' – הרי יש לחלק בין מצות וחובת השבתה, ובין אופני ההשבתה המועילים.

ואף לפי מה שמשמע בפשטות מרש"י (כאן ולהלן ו: וב"ק כט:) שמחצות היום עובר בבל יראה, נראה שכל שהוא עוסק בהשבתתו ואינו עובר על 'תשבתו' – אין איסור בל יראה, שהרי לא נאמר בל יראה ב"ד כאיסור העומד לעצמו, ד'שבעת ימים' כתיב, אלא מתוך שהוא מצווה להשבתו ואינו משבית עובר באיסור, וא"כ כל שאינו עובר על 'תשבתו' אין בו בל יראה [כדוגמת מש"כ האחרונים ב'לא תקפוץ את ידך' ו'לא תאחר' (ע' קובץ הערות יבמות ח, ט וקה"י) ועוד כיו"ב, שאינם איסורים העומדים בפני עצמם אלא תלויים במצות עשה. וע"ע להלן כו:]. וכל שכן אם נאמר שאף במועד עצמו אם מתעסק בהשבתתו אינו עובר בב"י (ע' בראשונים כט:), אתי שפיר.

[ואף לפמש"כ שאיסור בל יראה בער"פ תלוי במצות תשבתו ואינו עומד לעצמו, יש לומר שנשים מצוות בהשבתה ערב פסח, כמוש"כ בספר החינוך. ואעפ"י שבפשוטו אין שייך טעם האחרונים ז"ל משום שהוקש מצות השבתה לאיסור בל יראה, אך י"ל בזה טעם אחר – כמוש"כ באבני נזר שכ, משום שגילה הכתוב ב'לא תשחט על חמץ', ע"ש].

ואמנם לאחר שתקנו לבדוק אור ל"ד, אם השהה את הבדיקה עד לשעה ששית, אפשר שעובר על מצות השבתה דרבנן. אך הקושיא היתה על עיקר התקנה, והרי בבדיקתו הוא מתעסק בהשבתת החמץ בשעה ששית.

ואם תאמר, כיון שתקנו חכמים הרחקה משום שאדם טועה בשעה א"כ יש לחוש שמא יטעה ונמצא החמץ ברשותו לאחר חצות – הרי על כרחך לומר שלא חשו לכך, כי גם אם ננקוט לפרש כפירוש דלעיל שגומר בבדיקתו עד שש, מדוע שורף בתחילת שש, והלא אם נחוש לטעות של שעה, יש לתקן לשרוף בסוף חמש – אלא רואים שלא חששו חכמים בדבר, משום שהוא מתעסק בביעורו.

עוד בשיטת רש"י בגדרי בל יראה ו'תשבתו' בתחילת זמן האיסור – ע' בתוס' שאנץ כט: ובספר אמרות טהורות טו, ד ובהערות. ב. להערת הרב זצ"ל, מאין ברור שבשעה אחת יספיק לבדוק – מצינו כיוצא בזה שקבעו חכמים שעה אחת, לפי שהיא חלק מסוים ביום, הגם שיש בני אדם שדי להם בפחות משעה ויש שצריכים יותר – כן כתב בתרומת הדשן (קסז) לענין מה שאמרו (יב:): שנתנו חכמים שעה אחת ללקט עצים.

'בשעה שבני אדם מצויין בבתיהם'. ואם תאמר לבדוק בשחר, שגם אז מצויים בני אדם בבתיהם – ואור הנר יפה לבדיקה' – לכך תקנו בלילה דוקא (עפ"י שבלי הלקט רו, ועוד. וע"ע בשפת אמת).

'אמר אביי: הילכך האי צורבא מרבנן לא לפתח בעידניה באורתא דתליסר נגהי ארביסר...'. פירוש, כיון שאמרנו שתקנו לילה בדוקא משום שאור הנר יפה לבדיקה [ולא משום זריזות למצוה גרידא], הלכך אין להתחיל בקביעות לימודו, שמא יימשך וימנע מלבדוק בלילה ותהא הבדיקה שלא כראוי (עפ"י ריטב"א ר"ן ופסקי הרי"ד).

א. מבואר שמשום זריזות מקדימין גרידא, אין להימנע מלפתוח בלימוד קבוע בשעת המצוה.

ב. פירוש נוסף כתב רא"מ הורביץ: בשאר מקומות לא מצינו שייאסר ללמוד בהגיע זמן המצוה כל שאפשר לקיימה אחר כך, אבל כאן תקנו במיוחד בשעה שבני אדם מצויין בבתיהם כדי שלא יעבור על המצוה, הלכך אם עושה דבר העלול לגרום מניעת המצוה הרי הוא מבטל תקנת חכמים.

'לא לפתח בעידניה' – בעתו הקבועה ללימוד. משמע דוקא דרך קבע אסור אבל בדרך עראי, עיון בעלמא – מותר (ריטב"א, ריבב"ן ומאירי – שבוה אין חשש שמא יימשך).

א. כיוצא בזה כתבו הפוסקים שהלומדים שיעור הלכה קבוע בבית המדרש אחר התפלה – מותר, שהרי יהא מוכרח לבוא לביתו. ואולם לימוד בפלפול אסור בכל אופן (מובא משנה ברורה תלא). ויש שדייק כן מלשון 'צורבא מרבנן' (עפ"י נפש חיה שם).

ב. האם יש לצורבא מרבנן לשלוח שליח לבדיקה כדי שלא ייבטל מתורתו, או מצוה בו יותר מבשלוחו גם במקום ביטול תורה – לכאורה תלוי בשני תירוצי שער הציון (רנ, ט). ע"ע במזבא בשבת קיט. והנצי"ב צידד שמא בבדיקת חמץ שהיא הכנה שאינה כתובה בתורה (לתוס'), אין אמור הכלל 'מצוה בו יותר מבשלוחו'.

'המשכיר בית לחברו בארבעה עשר על מי לבדוק, על המשכיר לבדוק דחמירא דידיה הוא, או דלמא...' יש סוברים, עפ"י פשוטות לשון הגמרא ורש"י, שאם לא ביטלו – המשכיר עובר בבל יראה ובבל ימצא שהרי החמץ שלו [ולפי זה חובת הביטול חלה לכאורה על המשכיר, בעל החמץ] (עפ"י מהרש"ל. וכן משמע בתוס' רבנו פרץ).

ואולם מדברי המגן-אברהם (תלו, עפ"י ד רש"י. וע' גם אבנ"ז שט, ח) נראה שהשוכר הוא שעובר בבל יראה מפני שמסתמא המשכיר הפקיר את חמצו קודם שיצא ושוב זוכה לו הצרו לשוכר גם אם אין כוונתו לזכות בחמץ, כדין חצר המשתמרת הקונה לו לאדם שלא מדעתו (וכן מובא מתמים דעים' לד), שבמסירת מפתח הריהו מפקיר את חמצו). ולפיכך כתב שהשוכר צריך לבטל את החמץ שבבית זה, שהרי הוא שלו. [ודעת המקור-חיים (שם) שאין החמץ שייך לשוכר כי אינו קונה שלא מדעתו, ואעפ"כ צריך לבטל, שהרי הטעם לחיוב ביטול הוא שמא ימצא גלוסקא יפה ודעתו עליה (להלן ו), ואם יארע כן הלא אז בודאי תקנה לו חצרו, שהרי המשכיר הוציאו מדעתו וזה מתכוין לזכות בה].

ולכמה ראשונים מצינו שיטה אחרת (ע' מאירי, חדושי הר"ן, רבנו דוד ומהר"ם חלאווה); מן התורה אין אחד מהם עובר בבל יראה ובל ימצא, המשכיר – לפי שאינו ברשותו, והשוכר – לפי שאינו שלו. לדעה זו, מה שאמרו (במכילתא) 'יצא חמצו של ישראל ברשות נכרי' – הוא הדין כשהחמץ ברשותו של ישראל אחר, אין בעל החמץ עובר עליו. וכן היא דעת הגאונים שאדם שהוציא את חמצו מרשותו אינו עובר עליו מן התורה [כפי שכתב השאגת-אריה (פג) בדעתם. ואולם המקור-חיים (תמ) כתב שגם הגאונים לא כתבו לפטור אלא אם הפקיד חמץ אצל אחר והלה קיבל אחריות על החמץ, אבל בהוצאת החמץ גרידא מרשותו לרשות אחרת לא נפטר מבל יראה ובל ימצא. ואפשר שגם המאירי יסבור כן, ולא פטר את המשכיר אלא משום שהוציאו מרשותו קודם זמן איסורו, אבל כאשר כבר נכנס זמן האיסור ועשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו, לא תועיל הוצאה מרשותו. עפ"י שבט הלוי ח"א קלה. וע"ע דבר שמואל וברכת שמעון ב].

יש לעיין כשהמשכיר מכר כל חמצו לנכרי קודם י"ד, שמא באופן זה חייב השוכר לבדוק אפילו המפתח בידי המשכיר, שהרי המשכיר פטור מבדיקה מכל וכל, כדין חמץ של נכרי שעשה מחיצה בפניו.

וכבר נשאו ונתנו המפרשים בפנים שונות, להסביר צדדי הספק לפי שיטות רש"י ותוס' בראש המסכת בטעם חיוב בדיקת חמץ. וע"ע: רש"י ושפת אמת; חדושי ר' שמואל רוזובסקי א; אבי עזרי קמא, הל' חמץ ב, ג; שבט הלוי ח"א קלה; ברכת מרדכי ח"ב ג, ט; ברכת שמעון ב; דבר שמואל.

'למאי נפקא מינה, לישיליה' – לפי שאין סומכים על החזקה במקום שאפשר לברר. וכן כתב הרי"ף לענין 'רוב מצויים אצל שחיטה', שאין לסמוך על כך אלא במקום שאינו נמצא לפנינו לשאלו (ר"ן כאן. וכ"כ בתשובה (סו) לענין שאר חזקות. ואולם כתב הריטב"א שאין כל החזקות שוות לענין זה. וע' גם בבית יוסף (תלו) שחילק בין חזקה לחזקה).

א. ע"ע בפוסקים או"ח תלו, ב; מגן אברהם ח סק"א ומחצה"ש, ובספרים המצוינים בגליון מהרש"א; שער המלך מקוואות פ"י כלל ב; בינת אדם רוב חזקה ט; ברכת מרדכי ח"א ט; שו"ת שבט הלוי ח"ד עו – לענין חובת בירור במקום חזקה ורוב לסוגיהם השונים.

יש להעיר שהרמב"ם השמיט הלכה זו, שאם הוא בעיר יש לשאלו. ואולי פירש את שאלת הגמרא 'למאי נפקא מינה לישיליה' ומה לך להסתפק בדבר. אך לא לומר שחייב לשאלו.

ב. יש להוכיח שאמנם במקום חזקה יש לברר כשאפשר, אך אין צורך באותה דרגת ברור הנצרכת כשאינן חזקה – שהרי כתבו התוס' (בר"ה לאו) שאם חזקתו בדוק, מועילה עדות קטנים לכך שאין צריך לשאלו אעפ"י שהוא נמצא, הגם שאין להם נאמנות אם אין חזקתו בדוק. ומבואר בתוס' [וכן בר"ן עצמו בחדושי] שהנחה זו היתה פשוטה בגמרא עד שהקשו פשיטא ואין צריך לומר. ומשמע לכאורה שאף בדין דאורייתא הדין כן.

(ע"ב) 'מי הוי כמקח טעות או לא... ניהא ליה לאיניש...' יש סוברים שאף על פי שאין כאן מקח טעות, צריך המשכיר לשלם לשוכר דמי הבדיקה (דעה זו הובאה בר"ן, וכן ברמ"א א"ח תל"ג, והיינו במקום שבודקים בשכר, והוציא הלה מעות על כך. משנה ברורה תלו סק"ד. ודוקא אם התנה בפירוש, אבל בסתמא אין צריך לשלם – כן נקט המשנ"ב, ויש מצדדים שאף בסתם חייב לשלם. ע"ש בשער הציון).

והר"ן חולק וסובר שאין צריך לשלם לו שכר על הבדיקה (וכן דעת השלחן-ערוך. כן באר הגר"א). וכן קיימא לן לדינא מפני שיכול המשכיר לומר 'קים לי כדעה זו' (אחרונים). הובאו במשנה ברורה שם. ויש אומרים שמדובר בסוגיא בסתמא או כשאמר לו המשכיר שהבית בדוק והלה שתק, אבל אם התנו בפירוש 'על מנת שהבית בדוק' – בטלה השכירות (מהר"ם חלאווה; פרי חדש). ויש חולקים (ע' ריטב"א ומ"מ בשם רמב"ן). וצריך עיון לדינא (עפ"י באור הלכה תל"ג).

לכאורה אין מובן הטעם לומר שלא תועיל התנאה מפורשת, והלא יכול אדם להתנות כל תנאי שירצה, והרי מגלה בדעתו שמקפיד בדבר. ונראה שמדובר כשלא כפל תנאו ולא אמר בפירוש שיתבטל המקח אם ימצא שאינו בדוק, ולכך אומדים דעתו שאעפ"י שהקפיד שהלה יבדוק, אין דעתו לבטל מקח, אבל אם אמר בפירוש – מועיל תנאו.

ומסתבר שאם הדברים מוכחים שאין נוח לו בטירתת הבדיקה, כגון ששכר בית לימי הפסח בלבד כדי שלא לטרוח בבדיקה בביתו – במקרה זה בטלה סברת 'ניהא ליה לאיניש...!'

סיכומי שיטות

'דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי ליה' – נחלקו הראשונים בטעם הדבר ובמקורו; יש אומרים שמקור לדין ביטול הוא מהכתוב **תשבתו והשבתה בלב היא** (רש"י; רמב"ם הל' חמץ ב,ב; בה"ג ועוד. וע' שו"ת מהרי"ק קמב).

ויש סוברים שהשבתה האמורה בתורה היינו ביעור החמץ מן העולם, והביטול מועיל מדין הפקר. ואף על פי שהפקר צריך להעשות בפני שלשה (גדרים מה). – זהו מדרבנן, וכאן לא הצריכו זאת מפני שודאי גומר בלבו להפקיע האיסור (רבנו תם, כפי שמובא במדרכי; רא"ש ועוד. וכן האריך כדעה זו מהר"ם חלאווה להלן ו. ע"ש. יש אומרים שבהפקר מטלטלין אין צריך בפני שלשה (תוס' ורא"ש גדרים מה ועוד). וי"א שכל הפקר שמפקיר בגלל איסור תורה ולא כדי שיוכח בחפץ אחרים – אין צריך להעשות בפני שלשה. עתוס' וריטב"א שבת יח: וב"מ ל:). ויש שכתבו מקור לדין ביטול מן הכתוב **לא יראה לך** – בטל מלבך (רבותינו הצרפתים עפ"י הספרי. וכן הובא ברמב"ן). והר"ן בחדושי הביא דרשה זו כסיוע לר"ת, שבביטול מוציאו מרשותו ושוב אינו 'לך', וכ"מ במאירי ו:).

והר"ן באר: אם כי ענינו של הביטול מדין הפקר הוא, אין הפקרה כזו מועילה בעלמא, שאם יאמר אדם על ממונו שנמצא ברשותו 'ליבטל ולהוי כעפרא' אין במשמע שיהיה ממונו מופקר בכך. ועוד הלא ביטול בלב מועיל ואילו הפקר בלבד אינו כלום. [ועוד, לדעת רבי יוסי (בגדרים מג.) אין ההפקר מוציא מרשותו

של אדם עד שיבוא ליד זוכה, ואילו ביטול חמץ מועיל הגם שלא בא ליד זוכה] – אלא מפני שהחמץ אינו ברשותו של אדם ועשאתו תורה כאילו הוא ברשותו להתחייב עליו, משום כך מועיל גילוי דעת בעלמא שאינו חפץ בו כלל. וזה נתחדש בכתוב תשביטו' [ולא כתוב 'תבערו' וכד'], או מלא יראה לך – בטל בלבך..

[יש מהאחרונים שהבינו בדעת הר"ן שעל ידי הביטול נעשה החמץ כשאר איסורי הנאה שבעצם הם שייכים לאדם (לדעת הרבה מהמפרשים), רק שאינו עובר עליו כי לא עשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו מאחר ואינו חפץ בו (עפ"י מקור חיים תלא ד"ה לכן נראה). ויש שכתבו שעל ידי הסכמת דעתו נעשה החמץ הפקר ממש (ע' באריכות בבאור הדבר בספר שערי ישר ה, כג).

א. נראה שהמקור-חיים הולך לשיטתו במה שכתב (תלו) שהשוכר אינו זוכה בחמץ שלא מדעתו גם אם ביטלו המשכיר, ותמהו עליו (בחודשי חת"ס, וכן בשבט הלוי ח"א קלה, ג) הלא כיון שהוא הפקר מדוע לא יזכה שלא מדעתו. אך דעת המקור"ח שאינו הפקר אלא נשאר שייך למשכיר רק שאינו עובר עליו כיון שביטלו, הלכך לא זכה בו השוכר.

גם יש לומר לפי שיטתו שאין הביטול חל אלא כשמגיע זמן האיסור ואז כבר אין הלה זוכה בו. ולפי"ז אם יחזור בו אדם מביטולו קודם זמן איסורו, אינו צריך לחזור ולזכות בו. וכבר דנו אחרונים בזמן חלות הביטול – ע' אחיעזר ח"א, ג-ב; חודשי הנצי"ב.

ב. הוכיחו אחרונים שהביטול מהוה חלות-דין בחפץ, כי אין לומר שהביטול אינו אלא גילוי דעת מצד האדם שאינו חפץ בו, ובאופן שמגלה דעתו לא עשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו – כי מאין המקור לדבר. ואם נאמר שסברה היא זו אם כן גם כשהאדם אנוס או שוגג, נאמר שלא הכניסתו תורה לרשותו להתחייב. ועוד מדוע לא יהא די באומדנא שאין נוח לו בעבירה, ולמה צריך ביטול בפועל. ועוד, מה מקום יש לדון על דין שליחות בביטול (ע' ר"ן להלן ובפוסקים), אם אין זו פעולה המחילה חלות-דין אלא גילוי דעת האדם גרידא. ועוד, הלא אם ננקוט שהביטול מועיל רק מצד גילוי דעת, צריך לומר שהטעם שאין מועיל ביטול לאחר זמן איסורו, כי כבר עשאו הכתוב כאילו ברשותו וא"א לו להיפטר, ובגמרא אמרו שהטעם שלא מועיל ביטול משום שאינו ברשותו. ועוד, בדין היה לפי זה שיועיל ביטול מדאורייתא לחמץ בשעה ששית שאינו אסור אלא מדרבנן, שהרי עדיין לא הכניסו הכתוב לרשותו – ומוכח מכל זה שהביטול היא פעולה החלה בחפץ ממש, אם מטעם הפקר או מטעם אחר. כן שמעתי מהגרמ"מ פרבשטיין שליט"א.

וע"ע בענין זה בספר ברכת מרדכי ח"ב ג, ובשו"ת שבט הלוי ח"ח קו, ג].

בענין זה ישנן כמה נפקותות אפשריות, הנובעות מהגדרות אלו; –

א. כתב הר"ן (ג: בדפי הרי"ף): כיון שביטול מתורת הפקר הוא, אין שלוחו של אדם יכול לבטל עבורו, שהרי אם יאמר אדם לחברו הפקר נכסי – אין בדבריו כלום (ובטעם הדבר שאין שליחות בהפקר – ע' בית יוסף תלד, מפני שההפקר הריהו כנדר. וע"ע בקצות החשן רעג סק"א. וצדד שם שלכן רש"י לא פירש מטעם הפקר, מפני שסובר שהפקר אינו עושה קנין ועדיין הוא שלו. עע"ש. וע"ע רעק"א להלן ו; שו"ת חת"ס יו"ד שטז; שערי ישר ה, כג; פרי יצחק ח"ב סה, יח).

ואולם דעת העיטור (ח"ב קכ:): שמועיל ביטול על ידי שליח [וכן פסק השלחן-ערוך (תלד, ד). וכן היא דעת רוב הפוסקים, אם כי לכתחלה יש להחמיר. עפ"י משנ"ב שם]. ומובן טעמו לפי שיטת רש"י שאין הביטול ענין הפקר אלא מצות עשה ד'תשביטו', וניתן לשלוח שליח למצוה זו.

[אך אפשר שטעמה של שיטה זו הוא שכאן די בגילוי דעת כל דהו שאינו רוצה בקיומו של החמץ, ובכך יוצא החמץ ברשותו, ואעפ"י שבשאר הפקר אין מועיל שליח (כן פירש הבית-יוסף תלד ועוד).

ויש לציין שמהר"ם חלאווה (להלן ו:), הגם שנקט כשיטת רבנו תם שביטול היינו הפקר, כתב שמנהגם לשלוח שליח לבטל, כי מועילה שליחות על הפקר כבכל התורה. וכן צדד בספר מחנה אפרים (שלוחין ושותפין ז) שמועילה שליחות להפקר. ונוגע הדבר גם לדין ביעור פירות שביעית – שלדעת הר"ן וש"פ חייב בעל הפירות להפקירם בעצמו וא"א לו לשלוח שליח].

ב. יש מי שכתב לפי הסבר הר"ן, שלדעת המתיר חמץ בפסח בהנאה (רבי יוסי הגלילי. כה:), לא יועיל ביטול באופן זה, שהרי משמע מדברי הר"ן שרק משום שהחמץ אסור בהנאה ואינו ברשותו של אדם, מועיל הביטול (עפ"י שאגת אריה עט. וכבר העירו שדבריו אמורים רק בשיטת הר"ן, ואולם ברמב"ן כאן מפורש להפך). וכמה מהאחרונים כתבו לחלוק על כך, כי עיקר הטעם הוא משום שהאדם מוזהר על ביעור החמץ והוצאתו מרשותו, לכך די בגילוי דעת ובלשון גרוע שיחול ההפקר, דאנן סהדי שהוא מפקירו בלב שלם. והר"ן שנקט 'אינו ברשותו' – לרווחא דמלתא נקט, לפי מה שאנו נוקטים שחמץ בפסח אסור בהנאה (עפ"י מקור חיים תל-תלא; שערי ישר ה, כג; חזון איש קכד לדף מט; שו"ת משיב דבר ח"ה יב. וע"ע בשו"ת אחיעזר ח"ג א, א ג; בית ישי כג).

הגרש"ק שם תמה על השאגת-אריה הלא הר"ן באר דבריו בשיטת רבי יוסי בנדרים, שהפקר אינו חל עד דאית ליד זוכה, ואם כן כיצד ניתן לומר שלר"י שחמץ מותר בהנאה אין מועיל ביטול – ותימה על תמיהתו, הלא בנדרים שם הוא רבי יוסי (בן חלפתא) ואילו המתיר חמץ בהנאה הוא רבי יוסי הגלילי.

וצ"ע בדברי הר"ן בחידושו להלן: שהכריח שלרבי שמעון חמץ אסור בהנאה משעה ששית מדאורייתא, שאל"כ אי אפשר לבטל החמץ שהרי עדיין ממונו הוא ורשאי ליהנות ממנו. ומשמע לפי דברים אלו שלר"י ג אכן אין מועיל ביטול, כדברי השאג"א. אך אם כן צ"ב מה הוכחת הר"ן, הלא י"ל שגם לרבי שמעון אין מועיל ביטול, כלריה"ג.

ג. יסוד דברי הר"ן מבוארים בחדושי הרמב"ן, אלא שלדעתו הביטול אינו מתורת הפקר (כדברי הר"ן), רק כיון שמבטלו והסכימה דעתו לדעת תורה – לא עשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו לעבור עליו, כמשל יאוש באבידה שבכך שמתייאש מוציאאו מרשותו, כך כיון שמתייאש מן החמץ שוב אינו ברשותו.

[שמעתי לפרש שיטת הרמב"ן, שעל ידי שנחשב החמץ כעפר הארץ ואין לו ערך בעיני בעליו, פוקע ממנו דין 'ממון' והרי הוא 'חמץ מושבת' [מאחר והסכימה דעתו לדעת התורה], ומאחר וכל חמץ אינו ברשותו של אדם אלא שחידשה תורה שהוא נחשב 'לך' לעבור עליו, אם כן חמץ כזה שאינו נחשב ל'ממון', אינו בכלל חידוש התורה להיקרא 'לך'.

ולפי סברה זו יש לבאר מה ששמע מהאחרונים שהמפקד חמץ אצל ישראל, הגם שלהרבה דעות הנפקד עובר עליו ב'בל יראה', ביטול הבעלים מועיל שלא יעברו עליו – כי חפץ כזה שפקע ממנו תורת 'ממון' לא חייבה עליו תורה. בשם הגר"א פרשטין זצ"ל.

עוד בבאר דברי הרמב"ן – ע' בית ישי כג; שבט הלוי ח"ה קז, ד].

ומבואר מדבריו נפקותא נוספת בענין זה; אם ראה חמץ בפסח ברשותו ודעתו עליו, אפילו אם ביטלו מעיקרא – עובר עליו בבל יראה, שכיון שרוצה בו נעשה כשלו, כי חצרו של אדם קונה לו. ואעפ"י שאין זכיה באיסורי הנאה, שונה חמץ שאין ביטולו מתחילה אלא בדעתו, שלא רצה בקיומו, וכל שחזר ונתן דעתו עליו – עובר.

[דין זה כתב גם הרשב"א בתשובה (ח"א קעח), ועוד ראשונים. ומבואר בדברי הרמב"ן שגם אם ביטול מטעם הפקר יהא הדין כן. וצ"ע לפי הבנת הגרש"ק בדברי הר"ן שע"י הביטול הוא מופקר לגמרי (כמובא לעיל) – מנין לחדש שהוא זוכה בו לאחר שנאסר. וע' זכר יצחק סח, א.

אך לשיטת רש"י אפשר שאין הדבר תלוי כלל אם דעתו כעת על החמץ אם לא, בכל אופן אינו ברשותו של אדם שהרי הוא אסור בהנאה ואין בו זכיה – אם אך קיים 'תשבתו' בכך שביטלו בתחילה. וע' נודע ביהודה כט].

ד. גם בנוסח הביטול יש חילוקי גרסאות בהתאם לשיטות הנ"ל; האם אומר 'ליבטל וליהוי הפקר כעפרא', או אינו מזכיר 'הפקר' (ע' שיטות הראשונים במרדכי תקלד; הג"א; מגיד משנה חמץ ומצה ג, ח. יצוין שהרא"ש הביא הנוסח (שבר"י ט) ללא 'הפקר' ואעפ"י כ כתב שהביטול עושה הפקר).

ה. ישנן דעות הסוברות שצריך שיוציא את הביטול בפיו (עפ"י ר"ן פ"ב ומאירי לא: ריטב"א קדושין סוף דף מב בשם הרמב"ן. ומה שאמרו 'מבטלו בלבו' – פרשו שאין צריך שישמיע לאוזניו אבל דיבור פה צריך). ואולם הפוסקים נקטו לעיקר כדעה האומרת שביטול בלב בלבד מספיק [וכמובא לעיל מדברי הר"ן, אעפ"י שהפקר בלבו אינו כלום – כאן שונה]. (ערמב"ן; טור אורח חיים תלו ובי" תלו, ב ובהגר"א שם. ובספר מחנה אפרים (זכיה מהפקר ג, ובהשמטות) נקט שמועיל ביטול בלב משום שהם 'דברים שבלב' המוכחים, שהרי אנו שהדי שביטול בלבו כדי שלא לעבור איסור. ובדברי הרמב"ם (ברכות יא, טו) נראה שאפילו רק גמר בדעתו לבטל – הריהו כמבטל. וע"ע שער משפט צח, א).

ואף אם נאמר שצריך שיוציא בפיו דוקא, מבואר מדברי הפוסקים שעיקר חלותו של הביטול הוא בלב, ואם בלבו אינו מבטלו, לא יועיל מה שיאמר בפיו שהוא מבטל (ערמב"ן; ספר המכתם פסחים לא: וכן משמע בריא"ז ג. בדפי הר"ף); וע"ע רעק"א; חתם סופר או"ח קיד. וכן יש לדייק קצת מלשון רש"י (ו: ד"ה הבודק) שעיקר הביטול בלב ואעפ"כ אומר בפה. וע"ע בצל"ח, ובספר עיונים בדברי חז"ל ובלשונם עמ' לו; ברכת מרדכי ח"ב ג, ג. וכן משמע ממה שהסכימו הפוסקים (ע' טשו"ע תלו, ב), שבמקום שמבטל ואינו בודק, כגון היוצא מביתו קודם שלשים יום לפסח ואינו עתיד לחזור בפסח – מבטל בזמנו את החמץ ואינו מברך על הביטול, כיון שעיקרו של הביטול בלב ואין מברכים על מצוות שבלב (וע' שער הציון שם אות כח. וע"ע בשו"ע הגר"ז תלד, ז ובקו"א שמהתורה די בלב וחכמים הצריכו דיבור).

אכן לפי שיטת התוס' שהביטול היינו הפקר ממש, יש מקום לומר שאם אמר בפיו אף על פי שאין בלבו להפקיר – דברים שבלב אינם דברים.

(לאור זאת יש לדון בענין חזרה מן הביטול, אם אומרים בזה 'אתי מחשבה ומבטלה מחשבה', או כיון שעיקרו בדיבור אין מועילה חזרה. וע' במצוין לעיל ב. ובספר ברכת מרדכי ח"ב ג, ד ואילך.

וכן יש לדון במה שהקשה הרמב"ן אם ביטול מטעם הפקר, כיצד מותר לבטל בשבת [ודעתו שאסור לאדם להפקיר נכסיו בשבת. ונתבאר במק"א] – אך יש מקום לומר שהפקר כזה שעיקרו בלב ואין דיבורו אלא גילוי דעת למה שבלבו, אינו דומה למקח וממכר ומותר בשבת. כ"כ בשו"ת אור לציון ח"א לג).

א. נראה פשוט שגם לרש"י שביטול מועיל משום 'תשביתו', המבער חמץ מקיים מות עשה ד'תשביתו' [בין לפני זמן איסורו בין לאחר מכן – כן נראה, ואין זה סותר לדברי רש"י (יב:)] שלאחר זמן איסורו השבתתו ככל דבר אף לר"י, שודאי גם זה בכלל השבתה האמורה בתורה. וכן יוצא מפורש מדברי הרמב"ן הר"ן והמאירי. וכן משמע מדברי הרמב"ם (בפרק ב, ובספר המצוות עשה קנו).

ובזה מתורצת קושית המפרשים על רש"י, מדוע נחשב כל יראה לאו הניתק לעשה ד'תשביתו' הלא אי אפשר לבטל לאחר זמן איסורו (ע' תוס' רבנו פרץ; משנה למלך חמץ א, ג) – כי אמנם לבטל אי אפשר אבל לבער אפשר, וגם בכך מתקיים 'תשביתו'. [וכן מתישבת בזה קושית השער-המלך – חמץ, דף לד ד"ה גם].

ויש להסתפק האם מתקיימת מצות 'תשביתו' על ידי הפקר קודם זמנו, דלא שנא מביטול, או שמא דוקא בביטול שנעשה כעפר וכמי שאינו, משא"כ הפקר שאינו אלא מוציאו מרשותו, ואמנם אינו עובר בכל יראה אך אין כאן 'תשביתו'. [וכן נקט החזו"א קנד לדף כו: וע"ע בדבריו ביו"ד ס, יט. וע' גם ברכת מרדכי ח"ב ג, ג]. ואולם מסתבר שכשאומר 'ליבטל ולהוי הפקר כעפרא דארעא' ודאי מתקיימת מצות תשביתו, הגם שהוא מפקיר, שהרי הוא גם משביתו בלבו.

ב. עוד בגדרי מצות 'תשביתו', האם המצוה מתקיימת במעשה ההשבתה, או בכך שאין לו חמץ בביתו [ולפי"ז יתכן לקיימה על ידי שאומר לנכרי להשבית וכד']. או בסגנון זה: האם היא חובת גברא או חובת חפצא, שהחמץ יהא מבוער – ע' ריטב"א ז: שו"ת מהרי"ק קצה; מקור חיים תלא; מנחת חינוך ט; חדושי הגר"ח הלוי הל' חמץ; חזון איש קנד לדף כו: שו"ת אבני נזר או"ח שיה וסוסי" מב; שו"ת עמודי אור כו, יב; דובב מירשים ח"ג עד, ג; חלקת יואב או"ח כ; אור לציון ח"א לג; עלה יונה עמ' קעו; שבת הלוי ח"ד מה וח"ח קז, ב; אמרות טהורות טו ענף ב. (וע"ע בנספח שבסוף הספר – מהגרז"ן גולדברג שליט"א).

[וכבר נחלקו הראשונים בעיקר השאלה האם מצות השבתה מתחילה לאחר שש שעות או קודם לכן, שישבית החמץ קודם שיגיע זמן האיסור – ע' רמב"ן ותוס' רבנו פרץ ותוס' רא"ש ותדושי הר"ן כאן; רש"י ותוס' ותורא"ש להלן יב; חדושי רבנו דוד שם [ולשון הרמב"ם רפ"ב יש לפרש בשני אופנים]. וע"ע שו"ע הגר"ז תמה, א; חזו"א ק"ח, א; שבט הלוי ח"ח קח].
ועל משך זמנה של מצוה זו, האם רק ביום הראשון (כדכתיב 'אך ביום הראשון...') או כל שבעת הימים – ע' נודע ביהודה תנינא או"ח ס סא; שאגת אריה פא; שו"ת פרי יצחק ח"א יז; עונג יום טוב ל (ד"ה אלא); חדושי הגר"ר בנגיס ח"ב מה, ז.
האם עוברים על עשה זה בכל שעה ושעה כשאינו משיבית, אם לאו – ע' מגן אברהם תמד סקי"א, ובמשנ"ב ושער הציון שם; צל"ח ו: נודע ביהודה או"ח כא; שו"ת פרי יצחק ח"א יח; דברי יחזקאל י; 'חדושי הגר"ח על הש"ס'; חזון איש ק"ח, א. [ועתוס' כח רע"ב שהקשו לר"ש למה שורפים בתחילת שש, יסיקנו תחת תבשילו עד הלילה – ומשמע לכאורה כדעת הצל"ח שהיא כמצות מילה שזמנה כל היום השמיני. אך יש לדחות שזוהו דוקא לר"ש המתיר בהנאה קודם זמנו, אבל לר"י יתכן ומצווה בכל רגע ורגע להשבית. עפ"י שיעורי הגרשו"א].
ג. מו"מ נוסף בשיטות הראשונים בגדר דין ביטול – ע' אבני נזר או"ח שיז; קובץ שעורים אות ה; בית ישי כב כג; אמרות טהורות טז.

ציונים ומראי מקום לעיון

זכי תימא זריזין מקדימין למצות, נבדוק מצפרא...' על הקדמת המצוה או הכנותיה משום זריזין, ליום הקודם – ע':

חדושי הנצי"ב (בנית סוכה; הכנה הכתובה בתורה והכנה שאינה כתובה בתורה);

צדקת הצדיק (לג) (מצוה הנוצח);

חזון איש (נגעים יג, יז) (עיכוב במצוה שאין קבוע לה זמן).

'מזווה חובת הדר היא'. על שיטות הראשונים בענין זה, אם השוכר חייב מן התורה לקבוע מזווה, או מן התורה שניהם פטורים, והכמים הם שחייבו לשוכר – ע' במובא בב"מ קא.
ועל הטעם שנתן רש"י, לפי שהיא משמרתו [וכ"כ רבנו יהונתן בב"מ שם] – ע' במצוין שם. וע' במש"כ בשבת פד, על דרכו של רש"י ליתן טעמים לדינים דאוריתא.

(ע"ב) 'כיון דבדיקת חמץ מדרבנן הוא, דמדאוריתא בביטול בעלמא סגי'. ע' במובא לעיל ב, בענין חיוב בדיקת חמץ כשלא ביטל, אם הוא מהתורה או מדרבנן.

'דניחא ליה לאיניש לקיומי מצוה בממוניה'. הראשונים הקשו ממה שאמרו (בבא מציעא כט) שאסור לשאול ספר תורה של אדם שלא מדעתו מפני שהוא עלול להתקלקל בשעת שימוש, הרי שאין אומרים נוח לו לאדם שתיעשה מצוה בממונו. וכמה תירוצים נאמרו בדבר; –
יש אומרים שאין אומרים סברה זו אלא כשאין לו הפסד ממון, וכאן המשכיר חייב להחזיר לו דמי הבדיקה [כפי הדעה המובאת בר"ן ובשאר פוסקים], אבל כשמפסיד ממון אין ודאות שנוח לו (עפ"י שטמ"ק ב"מ כט; ש"ך חו"מ עב סק"ח, כהסבר אחרונים). ויש מחלקים בין הפסד מועט להפסד מרובה (ע' בפרוש רבנו מנוח על הרמב"ם חמץ ומצה ב, יג).
יש מחלקים בין שעושה מצוה מדעתו, כמו כאן, ובין שלא מדעתו (עפ"י מרדכי ב"מ כט).

יש מהאחרונים שמחלקים בין מצב שלכתחילה, ובין מצב שכבר נעשתה המצוה ועתה הוא בא לתבוע מעותיו, שעל זה בלבד אומרים שאין צריך לשלם לו מפני שגמר ועשה בלב שלם (ע' ישועות יעקב או"ח יד, בקונטרס בן המחבר; ארצות החיים שם. יש להוסיף טעם, שאין זו אומדנא ודאית בהחלט, הלכך אין לסמוך עליה לכתחילה, מאידך אי אפשר לו לבטל מקה בגלל חובת הבדיקה, ואף לא לתבוע ממון, כי מסתבר שנוח לו במצוה).

יש מחלקים בין מקום שהוא עושה המצוה, כמו כאן, ובין אחר העושה מצוה בממונו (עפ"י ריטב"א; חות יאיר קסו. ונראה שזו כוונת מהר"ם בתשב"ץ קטן רעג).

עוד יש מקום לומר ששונה ספר שעלול להתקלקל ושוב לא יוכל לקיים בעצמו המצוה, וזה ודאי אין נוח לו. וגם הואיל ויש אנשים שאינם זכירים, ודאי ברצונו שלא להשאיל אלא לזכירים כדי שיתקיים הספר זמן מרובה למצוה.

ע' באורך בכל הענין בחדושי הגר"ר בנגיס ח"א ד; שדי חמד מערכת 'ניחא ליה לאינש...'. ויש להעיר עוד מבכורות יח: וע"ע שם בתוס' לה: ד"ה מימר; חות יאיר קלד ד"ה לכן.

חילוקי דינים אודות נטילת ספר, טלית או תפלין ללא ידיעת חברו, משום סברת 'ניחא ליה לאינש...' – ע' ביוסף דעת בבא מציעא כט ובקונטרס בענין ציצית (מנחות ח"ב פרק חמשי ז).

'דסלקא דעתך אמינא ימים כתיב, ימים אין לילות לא...' על לשון 'יום' / 'ימים' שבתורה, אם יש במשמע גם לילות אם לאו – ע' בהרחבה בישובי הסוגיות, בחדושי הגר"ר בנגיס (ח"ב מה, ב).

'ככתבם וכלשונם'

'דבור של חול המורגל בפי האדם ומרגלא בפומיה, הוא דברי תורה ממש, אפילו אצל איש ההמוני מ'ישראל, וכמו שנראה הרבה בתלמוד מביא 'דאמרי אינשי' והוא דברי תורה. ובפרק קמא דסנהדרין (ו): הרבה 'ההוא דהוה קאמר ואזיל... ואמר שמואל קרא כתיב' – כי כל נפש מ'ישראל יש לו אחיזה בדבר תורה מיוחדת כנודע ובדבור שמרגלא בפומיה זהו שורש נפשו וכי הדבור הוא יסוד הנפש, תרגום לנפש חיה – לרוח ממללא, וכמו שאמרו בפסיקתא אין בין צדיקים החיים למתים אלא הדבור, זהו יסוד החיות. ומזה יוכל האדם לעמוד על שורש נפשו לדעת מה ענינו בזה העולם. וכהאי גוונא בריש פסחים ההוא דאמר דונו דיני אמרי שמע מינה מדן קאתי... עיין שם' (צדקת הצדיק נג).

עוד על תכונות שבת דן ושאר שבטים – ע' בהרחבה מי השלוח תצוה; פוקד עקרים עמ' 41, ובמובא ביוסף דעת בכורות נב ערכין לב ובנספח שם.

'בוזוהר הקדוש... 'ומצוה לגבי תלמידי חכמים – תורה היא לגבייהו' כו'. דאיתא בודקין לאור הנר – דכתיב נר מצוה ותורה אור כי עיקר התורה הוא למעלה מן עולם הזה כמו שאמרו 'למעלה מן השמש', והשי"ת חפץ בתיקון עולם העשיה על ידי המצוות שהם במעשה גשמי, ואף על פי כן יש בה כח אור התורה, וזה נקרא 'תורה שיש עמה מלאכה'.

ואמרו: בשעה שבני אדם מצויין בבתיהם ואור הנר יפה לבדיקה – הוא השעה שאמרו 'יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה', שאף שעולם הזה שפל מכל העולמות, אך מהאי טעמא גופא חפץ השי"ת בזה, והוא נחת רוח לפניו ית' ביותר על ידי זה שכל אחד מתקן במקום השפל שלו. וזה שאמרו שבני אדם מצויין בבתיהם ואור הנר יפה – הוא המשכת אור

תורה בתוך המעשים גשמיים, והוא על ידי המצוות, ועל ידי זה יכולין לבער חמץ'.
(שפת אמת פר' צו תרל"ז)

'בשעה שבני אדם מצויין בבתיהם ואור הנר יפה לבדיקה'. כאשר מחשבתו של אדם ודעתו
מצויה בביתה – במקומה, באותה שעה אור הנשמה יפה לבדיקה, לבדוק ולבער חמצו מכל גופו
ולא יראה בכל גבולו. לא כן כשאין הדעה מיושבת בביתה, שולט היצר בכל גבולו.
(עפ"י צפנת פענח; תולדות יעקב יוסף ואתחנן)

'... ומדאורייתא בביטול בעלמא סגי, כמו שכתב בעוללות אפרים, כשמתחרט בלב ומבטל שלא
יעשה עוד כזה סגי, אלא לפי שרגיל כל השנה בחמץ של היצר הרע, הצריכו לבדוק אחריו
בחורין ובסדקים, שיעשה מעשה להוציאו מביתו לגמרי על ידי תשובת המשקל או שאר גדרים
התשובה' (תולדות יעקב יוסף ויקרא, מצות כל שאור).

דף ה

'דהא איתקש השבתת שאור לאכילת חמץ... שבעת ימים שאר לא ימצא בבתיכם כי כל אכל
מחמצת ונכרתה...'. יש מפרשים הקש עפ"י דברי הראשונים (ער"ן ריש המסכת) שלכך אסרה תורה את
החמץ בכל יראה ובל ימצא שלא כבשאר איסורים, מפני שאיסור אכילתו בכרת, והואיל ואין אדם בדול
ממנו כל השנה לכך החמירה בו תורה שלא ימצא ברשותו כדי שלא ניכשל באכילתו. ועל כן משעה
שהזהיר על אכילתו, מבערב – הזהיר על השבתתו שלא יבוא לאכלו (עפ"י אור שמח חמץ ומצה ד, ג). וכך
מתפרש פשט הכתוב שאר לא ימצא בבתיכם – כי כל אכל מחמצת ונכרתה (עפ"י פירוש אברבנאל שמות
יב, ט).

יש ליישב בזה שיטת הראשונים (עתוס' מב.). שאין חיוב השבתה דאורייתא בחמץ נוקשה או בתערובת חמץ שאין בו כזית בכדי
אכילת פרס, והלא הוקשה השבתה לאיסור אכילה ואין הקש למחצה – אך להנ"ל לא הוקש אלא בחמץ שיש בו כרת, שמשום
חומר האיסור נתחייבנו להשביתו, משא"כ בחמץ נוקשה. וע"ע שו"ת חת"ס או"ח קח.
וכן יש שכתבו מטעם זה שאין איסור תורה ב'חצי שיעור' בהשבתת חמץ מפני שהוקש לחיוב כרת שבאכילה, והלא אין חיוב כרת
באכילת חצי שיעור לפיכך אין בו גם חיוב השבתה (עפ"י ברוך טעם 'עשה דוחה ל"ת' ג, א).
וכן מיושב מדוע אין מקישים לגמרי שאור דאכילה לשאור דראיה, להתיר של אחרים באכילה (כמסקנת הסוגיא להלן כט), והלא
להרבה דעות אין למדים הקש לכיוון אחד (ע' במובא בכריתות כב:) – כי אין ללמוד מזה שהקל הכתוב בשהייה להקל באכילה,
שהרי השהייה סייג לאכילה. וכבר כתבו (ע' במובא בקדושין טו. לו.) שבמקום שיש טעם וסברא יש הקש למחצה.

'מצינו י"ד שנקרא ראשון שנאמר בראשון בארבעה עשר יום...'. פשטיה דקרא בראשון – החודש
הראשון (ע' תרגום אונקלוס וראב"ע) ולא היום, אך נראה שדרש את הכתוב מדלא כתיב 'בחודש הראשון'
כבשאר מקומות (כ"נ). וע"ע שפת אמת וחדושי הנצי"ב).
עוד בענין הלימודים להשבתת חמץ בי"ד ויישובם עם פשוטו של מקרא – ע' בספר פרקי מועדות עמ' 110-112.

יש מהראשונים שפירשו שחצות יום י"ד הוא תחילת יום חמשה עשר למצריים, שהיו נוהגים בכל

ג. נראה שמי שאנוס על הבדיקה, אינו חייב לצאת מביתו לימות הפסח פן ימצא חמץ ויבוא לאכלו (כן מובא בכתבי קה"י סי' ס להוכיח מדברי התוס' י. ואפשר אף אם פשע מתחילה ולא בדק ועתה אנוס מלבדוק, לא מצינו שאסרו חכמים לדור בבית שאינו בדוק. ומה שהצריכו חכמים העמדת מחיצה בחמץ של נכרי, היינו בחמץ ידוע. וצ"ב).

דפים ב – ג

ב. מהי משמעות המלה 'אור' הבאה כציון של זמן, בלשון חכמים ובלשון המקרא?

בלשון חכמים, 'אור' המשמש כציון זמן משמעו ליל, כגון: 'אור לארבעה עשר בודקים את החמץ'; 'ואימתו משיאין משואות – לאור עיבורו'; 'המפלת אור לשמונים... ועוד.

א. והוא כינוי כלשון 'סגי נהור' (הערוך, וכן יש הרבה דברים שנקראים כהפכם. פיה"מ לרמב"ם). ונראה עוד שהוא בא מלשון 'אורתא' שבארמית. ומצינו כיצא בזה כמה ביטויים במשנה המבוססים על תרגום לשון ארמית (ע' בספר עיונים בדברי חז"ל ובלשונם לר"ח ארנטרובי עמ' ב).

ב. בתוס' (ד"ה רבי אליעזר) משמע שלמסקנא מתפרשים דברי התוספתא 'משעת האור' – מעמוד השחר. ובספר פני יהושע כתב על פי זה שפעמים השתמשו חכמים ב'אור' במשמעות יום. וע' גם בצל"ח (אך יתכן לפרש 'משעת האור' – אור ממש, כלומר משעה שהיום מתחיל להאיר). ובריתב"א מבואר שלפי המסקנא 'משעת האור' היינו מהלילה.

בלשון המקרא אין הוכחה ללשון 'אור' במשמעות לילה, כגון הללוהו כל כוכבי אור; אפשר לפרש 'כוכבי לילה' ואפשר לפרש 'כוכבים המאירים' (ובצל"ח צדד לפרש לפי המסקנא במשמעות לילה. ואילו רש"י באיוב כד, יז) מפרש 'לאור יקום' – ליום. והתרגום תירגם: 'לאורתא'.

דפים ג – ד

ג. אלו כללים והנהגות נלמדים בסוגיא אודות דיבורו ולשונו של אדם?

אמר רבי יהושע בן לוי: לעולם אל יוציא אדם דבר מגונה מפיו, שהרי עקם הכתוב שמונה אותיות ולא הוציא דבר מגונה מפיו שנאמר מן הבהמה הטהורה ומן הבהמה אשר איננה טהרה... רב פפא אמר: תשע... רבינא אמר: עשר... רב אחא בר יעקב אמר: שש עשרה...

תניא דבי רבי ישמעאל: לעולם יספר אדם בלשון נקיה, שהרי בזב קראו (הכתוב) מרכב ובאשה קראו מושב [מלבד כשמתאר הכתוב רכיבה ממש, אינו משנה ללשון ישיבה, וכגון ברכיבת רבקה ונערותיה על הגמלים משום פחד הגמלים, ועוד כיו"ב]. וכן דרך החכמים לבחור לשון נקיה ומבוררת. וכן בשיחת חולין במילי דעלמא, מצוה לספר בלשון נקיה.

והסיקו, כל מקום שיש שתי לשונות השוות בארכן – יש לנקוט את הנקיה, אבל כאשר הלשון הנקיה ארוכה, נוקט לשון קצרה (בדבר הלכה ולא במילי דעלמא. מהר"ם חלאוהו), כדרך שנוקט הכתוב בכל מקום לשון 'טמא' – שאמר רב הונא אמר רב משום רבי מאיר: לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה.

במקומות מסוימים האריך הכתוב ובחר לשון נקיה, כדי ללמדנו שיש לחזור אחריה, אבל בעלמא יש לנקוט הקצרה הגם שהארוכה נקיה יותר (עפ"י רש"י ותוס'; פני יהושע). ומהרש"א כתב שלשון קצרה וצחה ולשון ארוכה ואינה צחה – שתיהן שוות ואין עדיפות לאחת מהן. ויש אומרים שלאדם עדיף בכל אופן לנקוט לשון הנקיה, אפילו היא ארוכה (ע' שפת אמת).

ובעל המאור כתב שמלשון מגונה יש להמנע אפילו כשנצרך להאריך, ורק כשהלשון אינה מגונה עדיף לנקוט לשון הקצרה מאשר לשון צחה ומכובדת.
עוד הובאו בגמרא כמה מעשים והנהגות במעלת המספר לשון נקיה ובגנות לשון מגונה. ועל כהן שהתבטא 'הגיעני (לחם הפנים) כזנב הלטאה', בדקו ומצאו בו שמץ / שחץ פסול.
ועוד סיפרו על החכמים שלא רצו להודיע בפירוש על פטירת אדם אלא בדרך רמז, משום ומוציא דבה הוא כסיל. וכן סופר על יוחנן חקוקאה שנמנע מלהודיע במפורש על קללה שארעה בחטים, רק אמר בדרך רמז.
עוד מסופר על אנשים מסוימים ששגרת לשונם הוכיחה על מוצאם; אחד היה רגיל לומר 'דונו דיני' ואמר שמשבט דן היה, ואחד היה משבח את שפת הים – בדקו ומצאו שמזבולון היה.

דף ד

ד. מי ששמע על מות קרובו שמת לפני זמן – מה דינו לענין מנהגי אבלות?

מהנהגת רבי חייא כששמע שקרוביו (- אחיו ואחותו לפרש"י. אביו ואמו לפר"ח) מתו מזה זמן, ואמר לשמשו חלוץ לי מנעלי והולך כלי אחרי לבית המרחץ – מזה למדו שמועה רחוקה (לאחר שלשים יום) אינה נוהגת אלא יום אחד בלבד ומקצת היום ככולו, הלכך די בחליצת מנעל שעה אחת ואחר כך מותר ברחיצה.

- א. משמע שאין צריך לקרוע בשמועה רחוקה. ויש שנסתפקו לחייב קריעה באביו ואמו (עפ"י תוס' מועד קטן כ: וחדושי הר"ן כאן. וכן כתבו כמה פוסקים – עפ"י בה"ג ר"ף ועוד).
ב. כתבו ראשונים שמצוות עשה שבאבלות, ככפיית המטה ועיטוף – אינן נוהגות בשמועה רחוקה, שהרי רבי חייא לא כפה ולא עטף אלא חלוץ מנעליו ומיד הלך לבית המרחץ. ואולם אם באה לו שמועה כאשר היה יחף, מתעטף כאבל או כופה מלתו שעה אחת, שצריך שיעשה מעשה שניכר בו לכל שהוא אבל (עפ"י רמב"ן מו"ק; חדושי הר"ן).

- ה. א. האם מותר לפתוח בלימוד אור ל"ד קודם בדיקת חמץ?
ב. המשכיר בית לחברו בארבעה עשר – על מי לבדוק?
ג. המשכיר בית לחברו ב"ד – חזקתו בדוק או אין חזקתו בדוק?
ד. המשכיר בית לחברו בחזקת בדוק ונמצא שאינו בדוק – האם בטלה השכירות משום 'מקח טעות' אם לאו?
ה. מה דין נאמנות נשים עבדים וקטנים לענין בדיקת חמץ?
א. אמר אביי: תלמיד חכם אל יפתח בגרסתו בליל י"ד, שמא תימשך שמועתו ויימנע מן המצוה.

- א. מכאן נראה שאסור להתחיל באכילה ובשאר מלאכות ועסקים, בליל י"ד קודם בדיקה, שמא יימשך (מרדכי; שו"ת הרא"ש יד, ג ושאר פוסקים).
ב. התחיל ללמוד מבעוד יום; לדעת רבנו יונה אין צריך להפסיק, וכן פסק השלחן-ערך [והריטב"א כתב: אינו נדחה לגמרי אלא יקצר כל מה שאפשר. וצידד שהוא הדין בדבר הרשות כגון שהתחיל לאכול (ואין מפורש בדבריו אם מדבר בשהתחיל מבעו"י או משחשכה)]. והטור חולק וסובר שאף אם התחיל פוסק [בצאת הכוכבים] מפני אותו הטעם, שמא ייטרד בלימודו וישכח מלבדוק. וכן נקט הרמ"א לעיקר.

לדעה זו, יש אומרים דוקא אם התחיל באיסור פוסק (מגן אברהם). ויש אומרים שאפילו התחיל בהיתר פוסק, כי כך קבעו חכמים עיקר זמן הבדיקה בתחילת הלילה, ואינו דומה לקריאת שמע וכד' (עפ"י בהגר"א ושו"ע הגר"ז).

ג. מלשון הרמב"ם משמע שאין להתחיל ללמוד בסוף י"ג [חצי שעה קודם צאת הכוכבים. עפ"י מג"א, שו"ע הגר"ז]. ועוד משמע מדבריו שאין חילוק בין לומד לעצמו למלמד לאחרים (כסף משנה הל' חמץ ב, ג). ויש מתירים להתחיל בלימוד לפני צאת הכוכבים (חק יעקב, מגן האלה וערוה"ש). והלומדים שיעור הלכה קבוע בבית המדרש אחר התפלה – מותר שהרי היא מוכרח לבוא לביתו. ואולם לימוד בפלפול אסור בכל אופן (עפ"י מגן אברהם, ומובא במשנה ברורה). ויש אומרים שלא אסרו אלא בדרך קבע אבל בדרך ארעי, לעיין בעלמא – מותר (ריטב"א ועוד).

ב. המשכיר בית לחברו (לי"ד וממנו ואילך. ר"ן); אם עד שלא מסר לו מפתחות חל ארבעה עשר – על המשכיר לבדוק. ואם משמסר לו מפתחות חל י"ד – על השוכר לבדוק.

[מבואר בגמרא שגם באופנים שהמשכיר חייב בבדיקה, אם אינו מקיים את חובתו – השוכר חייב לבדוק, הגם שהחמץ איננו שייך לו. יש מי שנקט מסברה פשוטה שהוא הדין להפך; כאשר השוכר חייב לבדוק ואינו בודק – המשכיר חייב לבדוק בכל אופן (דבר שמואל). ונראה שיש מקום לחלק ושמא לפי התוס' שטעם הבדיקה כדי שלא יבוא לאכלו אין המשכיר חייב באופן זה].

א. מסירת מפתח, לפרש"י (וכן הביאו בשם הירושלמי) היא קנין השכירות. ולפיהתוס' וריטב"א מועילה מסירת המפתח לחייב את השוכר גם אם לא קנה עדיין [ולדעה זו כתבו אחרונים שאם עשה קנין בלא מסירת מפתח – על השוכר לבדוק. עפ"י ב"ח וט"ז תלז]. והר"ן פירש שעשה קנין ואעפ"כ כל עוד לא קיבל המפתח לידיו – המשכיר חייב לבדוק (ע"ע בפירוט השיטות בפרי מגדים תלז, א במשבצות זהב).

ב. הודיע המשכיר לשוכר שלא בדק והלה שתק – חייב השוכר לבדוק אעפ"י שלא קיבל המפתחות עדיין, שהרי קיבל עליו הבדיקה (עפ"י מאירי בשם קצת גאונים).

ג. לענין 'בל יראה', כאשר לא ביטלו החמץ; יש אומרים שהמשכיר עובר עליו, ויש אומרים שהשוכר עובר מפני שקנאו [הלכך צריך השוכר לבטל את החמץ שבבית זה]. ויש אומרים שאף אחד מהם אינו עובר, זה לפי שאינו שלו וזה לפי שאינו ברשותו.

ג. נסתפקו בגמרא על המשכיר בית לחברו בי"ד (שחרית (רש"י. ועצל"ח). ויש אומרים אפילו בלילה, כל שעבר זמן בדיקה. חק יעקב תלו סק"ח, האם חזקתו בדוק או אין חזקתו בדוק. ולא נפשטה הבעיה. מבואר בגמרא שאם המשכיר נמצא באותו מקום – אין נפקותא בשאלה זו שהרי יכול לשאלו (וכל שאפשר לברר – יש לברר ואין לסמוך על החזקה. ר"ן). רק כאשר אינו נמצא לשאלו, יש להסתפק האם מטריחים את השוכר לבדוק, אם לאו.

כתבו הפוסקים שיש לנקוט לקולא לחזקתו בדוק [יש שנראה שנקטו כן כודאי, על פי דברי רנב"י. ובריטב"א משמע מטעם 'תיקו' דרבנן לקולא. וער"ן], ואפילו מי שהוא עם הארץ לשאר דברים – הכל חברים אצל בדיקת חמץ. ואם המשכיר אינו לפנינו – אין הלה צריך לבדוק [ובלבד שיבטל] (עפ"י רמב"ם ב, יז רי"ג ר"ה ר"ן ר"א ריטב"א ריא"ז ועוד; או"ח תלז, ב. ודלא כמהר"ם חלאוה שכתב בדף ו) לחומרא, שאין חזקתו בדוק).

ד. המשכיר בית לחברו בחזקת בדוק ומצאו שאינו בדוק; אמר אביי שאין כאן 'מקח טעות', כי נוח לו לאדם לעשות מצוה בגופו או בממונו [כגון במקום שנוהגים ליטול שכר על הבדיקה].

א. נראה לרשב"א שמדובר ב"ג, כי ב"ד על המשכיר לבדוק (תוס' ותורי"ד). וכתב הר"ן שלענין שאלת מקח טעות אין חילוק בין י"ג ל"ד, רק לענין חיוב הבדיקה והביעור יש חילוק.
ב. יש סוברים שאעפ"י שאין זה מקח טעות, חייב המשכיר לשלם לו על כך [במקום שבדוקים בשכר, והלה הוציא מעות על כך. משנ"ב]. והר"ן חולק וסובר שאין לו עליו כלום אפילו אם הוציא הוצאות, שמצוה בלבד הוא שמוטלת על המשכיר ולא ענין ממוני כלל, ואפילו אם נמצא כאן ואינו חפץ לבדוק. הרמ"א (תלו) הביא דעה ראשונה. ולהלכה כתבו האחרונים שהמשכיר אינו חייב לשלם שכר על הבדיקה. ויש סוברים שאם התנה בפירוש על מנת שהבית בדוק – בטלה השכירות. וצריך עיון לדינא (באור הלכה).

ה. נשים ועבדים וקטנים נאמנים על בדיקת חמץ, הן כשואמרים שבעל הבית בדק [ובזה אפשר שאין צריך לאמירתם, כי חזקתו בדוק], הן כשידוע לנו שבעה"ב לא בדק ואומרים אנו בדקנו – כיון שבדיקת חמץ מדרבנן היא, שמהתורה די בביטול בעלמא (משום שנאמר תשביתו, או מדין הפקר. ע' ראשונים) – לכך האמינום חכמים בדבר זה.

א. משמע שאם היתה הבדיקה חיוב תורה אין להאמינם [וכגון לאחר שש שעות שאי אפשר לבטל – אינם נאמנים. עפ"י שו"ע הגר"ז תלו, ומשנ"ב], שאעפ"י שבידם לבדוק והרי מעשים בכל יום שאנו מאמינים להם על השחיטה והניקור – לפי שיש בבדיקה טרחה יתירה וצריך דקדוק גדול (תוס'). ומשמע מדבריהם שזה הטעם אמור רק בנשים ועבדים אבל קטנים אינם נאמנים בדאורייתא אפילו כשאין טירחה. תרומת הדשן (רנז). ויש מפרשים הטעם, לפי שאין שם חמץ ודאי, לפיכך הם נמנעים מלבדוק באמנם שאין חמץ בחורים, ומשום עצלותם אומרים כן (סמ"ג, מובא בהג"א; מרדכי. וע' בחדושי הנצי"ב להלן צא. שצדד שבכל מקום שיש חשש שהם סומכים על השערה בעלמא אינם נאמנים, כמו כאן שדעתם קלה לומר אין כאן חמץ). ויש שכתבו מטעם זה שלכתחילה אין לסמוך על בדיקתם אפילו לאחר ביטול (עפ"י ב"ח תלו ומג"א וח"י שם).

יש סוברים שלכך אינם נאמנים, כי אין מדובר בבית שלהם או באופן שעליהם מוטלת חובת הבדיקה, אלא בבית אחרים שמוטל על הבעלים לבדוק והם אומרים שבדקו עבורם, לכך אין סומכים על עדותם במקום שהוחזק איסור דאורייתא (עפ"י תורי"ד).

יש סוברים שנשים נאמנות בכל אופן, ורק לענין עבדים וקטנים הוצרכו לומר שהבדיקה מדרבנן (מובא בריטב"א ובמאירי ועוד, עפ"י דעה אחת בירושלמי. ופירש המאירי מה שאמרו שהנשים עצלניות – כלומר שאינן טרודות בעסקים אחרים ועושות מלאכתן במתינות ובדיקתן בדיקה מדוקדקת ביותר).
ויש מי שכתב בדעת הרמב"ם שבכל אופן נאמנים על בדיקת חמץ, גם כשמעידים על אחרים וגם ללא ביטול (ע' אבי עזרי (קמא) חמץ ב, יז).

ב. דבר שאינו בידם כלל, כגון להעיד על תחום שבת, והוא מדרבנן – אשה ועבד נאמנים אך לא קטן (תוס'). ובדאורייתא אף אשה ועבד אינם נאמנים בכגון זה שהוא אתחזק איסורא, אבל אם לא אתחזק איסורא נאמנים אפילו אינו בידם (ע' בראשונים ריש גטין ומהרש"א שם; אגרות משה יו"ד ח"ב מד).

ודבר שהוחזק באיסור תורה, ובידו לעשותו; כתב בתרומת הדשן (רנז, בשם התוס' כאן) שקטן אינו נאמן בדבר. וכן נפסק בשלחן ערוך (יו"ד קי, ד). אבל אשה ועבד נאמנים (וע' מג"א תלו סק"ח; אגרות משה יו"ד ח"ב מד).